

La construcció de les falses corones de Castella i d'Aragó a la fi del segle XV

Autor: Pep Mayolas

Data de publicació: 28-04-2024

En el marc de la seva hipòtesi de la successió al tron català per via femenina, En Pep Mayolas aborda, en dos lliuraments, la construcció de les falses Corones de Castella i d'Aragó que tindria lloc de forma simultània o consegüent als projectes de desmembrament del regne de Tarragona.

1. LA MANCA DE SUBSTANTIVITAT POLÍTICA DE CASTELLA AL SEGLE XV

L'any 2018, en una breu comunicació al Simposi de la Història manipulada de Catalunya, presentàvem una sèrie d'indicis historiogràfics que evidenciaven la manca d'entitat política i administrativa de la Castella del segle XV,[1] un territori on no s'hi coronaven reis,[2] on no hi existien ni l'ofici de virrei ni el de governador,[3] on no comptaven ni amb audiència ni amb cancelleria[4] ni tampoc amb cap arxiu reial,[5] on no existia una capital política definida[6] ni una residència regia identificable com a tal —els Reis Catòlics hi «van mancar d'un palau que representés efectivament el seu poder»—,[7] on les Corts es convocaven molt espaiadament i no hi assistien ni la noblesa ni el clero,[8] només dos representants per cadascuna de les 17 ciutats amb «dret a vot»,[9] i on en temps de Carles I es feia palès que «el principi d'atendre les queixes plantejades abans de la concessió dels diners mai s'havia aplicat a Castella»,[10] que és com dir que pagaven i, si després estaven de sort, algú atenia les seves queixes. Per la qual cosa ens atrevíem a inferir, que Nostra Senyora de l'Acadèmia ens perdoni, que això no eren unes Corts. La conclusió, inspirada en els estudis de l'Ivan Giménez, és que no existien ni la Corona de Castella ni la Corona d'Aragó tal com ens les ha presentat la història. Tot porta a pensar que, fins ben entrat el segle XV, les fronteres interiors de la península ibèrica encara s'inspiraven, a grans trets, en les de l'antiga divisió romana, és a dir: una província lusitana que arribava fins a Àvila i Extremadura i que contenia el regne de Portugal; la Bètica, dividida entre el regne sarraí o arrià de Granada i la part oest d'Andalusia ja ocupada per les forces catòliques; i una gran Hispania Tarraconense[11] on es podia distingir entre el regne de Catalunya[12] i la resta de territoris —Galícia, gran part de Castella, Navarra, Aragó, València, Múrcia— amb diòcesis sufragànies de l'arquebisbe de Tarragona i una sèrie de repúbliques municipals independents, tributàries

dels monarques catalans. Una Tarraconensis que, d'ençà de la Guerra Civil entre la Diputació i l'anomenat Joan II d'Aragó, va començar a esquarterar-se irremeiablement. No sabem, d'una forma precisa, de quan podria datar la construcció documental d'un reialme inexistent anomenat «Castella». Com és obvi, s'aniria edificant al llarg de dècades a través de la recreació pacient de cèdules i pragmàtiques reials, preteses butlles papals antigues, suposades actes de Corts, registres de correspondència règia de presumptes antecessors d'Isabel... en fi. Ara bé, creiem que l'intent de convertir la realitat física castellana en una entitat política vertebrada, digna de ser anomenada «regne», tindria lloc a partir de 1476.

Un senyal clar que es feia foc nou i es tancava una etapa històrica era fer «taula rasa» amb el passat: «el 28 d'abril de 1475 es pregonà, des de Medina del Campo, un perdó general de tots els delictes i excessos pretèrits».[13] Just quan el relat acadèmic dibuixa una terra a les portes d'una guerra civil, amb mitja Castella alineada amb la Beltrànica i el rei de Portugal, més que una mesura de gràcia poc operativa, aquest perdó general atorgat per Isabel i Ferran sembla la confessió d'una impotència, la temptativa agònica d'atraure fins i tot delinqüents i malfactors a una causa desesperada. Tota una altra cosa, però, és si la guerra tenia lloc a Catalunya —perquè allò que es disputava era el tron català— i aquell perdó general per als habitants de l'Altiplà es proclamava per començar de zero un regne, com proposem, i de passada recuperar per al bàndol d'Isabel tants nobles exiliats o desterrats de Catalunya com fos possible.

2. CAP AL RECONeixEMENT PONTIFICI DE LES NOVES CORONES DE CASTELLA I D'ARAGÓ

Un altre símptoma que juga a favor de la creació d'uns reialmes inèdits seria la necessitat d'aconseguir l'aprovació de l'Església de Roma. «Pel mes de maig de 1475 Isabel i Ferran enviaren una ambaixada per prestar l'obediència al papa i presentar una sèrie de peticions. Seria una bona ocasió perquè restés escenificat, davant de tots els delegats dels regnes occidentals, la mena de reconeixement que el papa Sixte IV donava a Isabel i Ferran en públic. No obstant això, l'ambaixada es presentà com una ambaixada aragonesa, ja que era el monarca Joan II qui, des que Sixte IV havia pujat al pontificat, no li havia prestat encara l'obligada obediència».[14] El pare Tarsicio de Azcona ens ho confirma: «Joan II ho mesurà tot amb càlcul matemàtic. Li donarien en nom d'Aragó i de Castella».[15] «Per primera vegada a la història», hi hauríem d'afegir, perquè al nostre parer es tractava de dues institucions noves. Davant del papa es presentaven les conseqüències polítiques de la llarga contesa catalana: els dominis de la jurisdicció tarragonina s'havien trencat i la volença corrosiva de Joan II hi havia fet néixer unes fronteres internes traçades només sobre el paper, de moment, però que ara presentaven els seus respectes al cap de l'Església per obtenir-ne la plena conformitat i la consegüent legitimació. I «Sixte IV respongué a l'ambaixador aragonès, mestre de Montesa, i al degà de Burgos per Isabel. El Papa els contestà amb calidesa; però, sobretot, anomenà Isabel i Ferran «reis de Castella», cosa que equivalia a un reconeixement explícit al seu dret a la Corona. No s'oblidi que a la cúria treballaren sempre per Isabel dos cardenals molt influents, el vicecanceller Roderic de Borja i Ausiàs Despuig.

»Sixte IV respongué a les qüestions que li proposaren els ambaixadors; però no s'acontentà amb elles, sinó que preparà el viatge a Castella d'un legat at latere, en la persona d'En Nicolao Franco, que duria poders i instruccions per a Aragó, Castella i el rei de Portugal».[16] La visita del legat pontifici s'allargà per espai de trenta-vuit mesos[17] i cal suposar que revestí d'autoritat papal les maniobres necessàries per a legitimar els reialmes de nou encuny. La simpatia del papa per la creació de nous reialmes a l'Aragó, València i Castella tindria una justificació addicional si Sixte IV, Francesco della Rovere segons la història, fos en realitat un Francesc Rovira o Ça Rovira de Morella, una tesi que ja ha estat defensada fa anys[18] per diversos investigadors[19] de l'INH.[20] I és altament probable que amb En Nicolao Franco arribés també, entre d'altres, el nebot del papa que havia actuat com a amfitrió a la Cúria dels delegats d'Isabel i Ferran, l'anomenat Leonardo della Rovere.[21] Aquest personatge es mor oficialment a Itàlia l'11 de novembre de 1475, just quan hauria arribat l'ambaixada pontificia a la península ibèrica. És a dir, En Leonardo della Rovere —o Lleonard Ça Rovira— desapareixeria d'Itàlia, sí, però no pas per defunció, sinó perquè probablement passaria una temporada als regnes catalans, i això potser explicaria els paisatges montserratins d'alguns quadres d'aquell temps, tots obra d'un tal da Vinci que també es deia Lleonard.

Ara bé, per més simpaties que sentís pel nou projecte polític dels Reis Catòlics, és obvi que el papa no concediria alegrement ni gratuïta la legitimació que se li sol·licitava. Si l'anomenat Joan II i Isabel i Ferran aspiraven a esmicolar i a redistribuir l'antiga Tarraconensis de tal manera que els resultés més lucrativa i favorable als seus interessos polítics i religiosos, la Santa Seu només hi col·laboraria si l'invent també reportava un benefici llaminer per a les arquees vaticanes. El seguiment de l'activitat col·lectora del legat pontifici pel territori castellà així sembla acreditar-ho, perquè «la multiplicat de càrregues reclamades pel papat, així com l'actuació contumaç dels col·lectors, del mateix legat i dels seus predecessors van desfermar la contrarietat dels sobirans. Per això, en la «congregació» o assemblea general del

clero, reunida a Sevilla el primer de juliol i el primer d'agost de 1478 per manament regi, els monarques formularen, entre d'altres propostes, que cessés «la venida e stada de legados e nuncios apostólicos en estos nuestros reynos [...] por los muchos ynconvenientes que dello ha naçido e nace», por la exacció de «mucho dinero, oro e plata» que «se saca de nuestros reynos» y por el menoscabo que supone para «nuestra real preheminençia» (demanda xvi)». [22] Sixte IV, doncs, va atorgar carta de legitimitat a les noves realitats institucionals que li foren plantejades, però el fet que s'ho acabés cobrant de forma abusiva en milers i milers de florins d'or [23] —fins al punt de fer esclatar les protestes d'Isabel i Ferran—, potser no deixa de ser un indicador més de la magnitud dels canvis radicals que se li havien sol·licitat que beneís.

3. LA SANTA HERMANDAD, L'EXÈRCIT QUE VA UNIR CASTELLA

Un cop obtingut el vist-i-plau de la seu pontifícia, aleshores, es feia peremptori anar «construint» sobre el terreny les inexistent realitats aprovades pel papa. I això només s'aconseguiria, d'entrada, mitjançant l'ús de totes les formes coercitives imaginables sobre les repúbliques independents que s'hi oposessin, així com sobre els nobles menors i cacics locals que es resistissin a supeditar la seva jerarquia al nou sistema de govern. Poques setmanes després de l'arribada del legat Franco a Castella [24] i per cèdula del 19 d'abril de 1476, [25] s'aprovà la creació de la Santa Hermandad, un cos de 2000 homes a cavall i cert nombre a peu que, en teoria, havia de perseguir i empresonar els malfactors i saltejadors, tot imposant una contribució de divuit mil maravedisos per cada cent veïns per al seu sosteniment i amb atribucions per emprar procediments ràpids i penes severes, si la necessitat del cas ho exigia. [26] L'host viatjava per tota Castella sota el comandament del germanastre de Ferran el Catòlic, Alfons d'Aragó, I duc de Vilafermosa. La nostra sensació és que aquell cos d'exèrcit havia començat a recórrer les terres dels «castellans» —els senyors dels castells— per unificar els usos, furs, mesures, monedes i sobretot la història de les disset repúbliques municipals independents [27] tributàries del rei de Tarragona, i anar convertint-les en l'uniforme reialme de Castella que ens ensenya la història. Els Reis Catòlics, així, no serien pas els unificadors d'Espanya: són els qui van unir Castella. I com han sospitat de seguida els lectors més atents, és possible que aquest sigui un dels orígens de la perversitat que de fa segles confon tothora —i amb tota la intenció— «Espanya» amb «Castella».

Bo i fent referència a la Santa Hermandad, En John Edwards corrobora que la institució, que duraria fins ben entrat el segle XVII i va adquirir certa popularitat degut a la seva eficàcia com a cos parapolicia, [28] «en realitat era un exèrcit nacional castellà que contrarestavat la fragmentació de la jurisdicció local al regne». [29] Tot i que qüestionàrem els adjectius «nacional» i «castellà», atès que la «nació castellana» estava ben just en construcció i els integrants de l'exèrcit serien majoritàriament aragonesos i valencians sota el comandament del duc de Vilafermosa, el concepte que fa servir l'Edwards és molt important: si el «regne» estava fragmentat en jurisdiccions locals diferents, vol dir que cada ciutat independent i la seva àrea d'influència es regien per les seves pròpies lleis. Segons En Henry Kamen, «a l'Espanya medieval moltes ciutats es governaven autònomament» [30] i les més grans, «com ara Àvila i Segòvia a Castella, o Calataiud i Terol a l'Aragó, eren comunitats independents, alienes i lliures de qualsevol jurisdicció aristocràtica», [31] de manera que «a finals del segle XV el govern local de les ciutats estava en mans d'una elit patrícia procedent de la baixa noblesa rural (cavallers) que gaudien d'un cert estatus nobiliari» [32] i que «es resistien ferotgement davant de qualsevol intent de l'alta noblesa d'ampliar el seu domini i influència». [33] Ho verifica l'Edwards: «A gran part del país, els qui controlaven el sistema de justícia no eren funcionaris reials, sinó nobles dissidents». [34]

Nobles dissidents? Dissidents respecte a què o a qui? El madrileny Sergio del Molino ens aporta unes pistes orientatives: «els governants espanyols han tingut des d'antic el costum de desterrar els seus enemics polítics a comarques aïllades. (...) Molt abans que hi haguessin tsars a Rússia, molt abans que es popularitzessin els desterraments a Sibèria i que s'inventés la paraula gulag, inquisidors, reis, validos i dictadorets feien servir l'altiplà immens que envoltava Madrid per esborrar del panorama els qui es passaven de llestos». [35] Per la manera en què l'autor empra «Madrid», es podria entendre que era el centre des del qual hom era expulsat, però sabem que a l'era medieval, Madrid no havia exercit mai com a seu de la cort, no era el centre de res i amb prou feines existia, com recordava fa anys l'exministre espanyol García-Margallo davant d'En Santiago Segura i la Mercedes Milà en un programa de televisió on es preguntava «Hernán Cortés: ¿Héroe o villano?»: «Madrid era un poblacho cuando éramos imperio». Això vol dir que els monarques que empraven «l'altiplà immens» per condemnar-hi la dissidència eren uns altres. Ras i curt: els reis de Tarragona desterraven a l'erm castellà els seus enemics polítics. Castella, doncs i entre d'altres coses, era la llar dels catalans repudiats, el refugi dels expulsats de la cort tarragonina, el desert on els assenyalats purgaven els seus pecats polítics i covaven un ressentiment que devia passar de pares a fills i que constitueix, en certa manera, la rel de l'anticatalanisme natural que és tan fàcil d'excitar en les vísceres de molts castellans, encara avui.

Aquella noblesa dissident, aleshores, era la qui controlava el sistema de justícia en moltes contrades, i una de les missions principals de l'Hermandad havia de procurar, com dèiem, la uniformització de lleis a tot el territori. El doctor Alfonso Díaz Montalvo, expert en la pràctica del dret, «va rebre l'encàrrec de revisar les lleis de Castella i de compilar un codi que fos d'aplicació general a tot el regne».[36] És a dir, tenim un procés d'unificació notori i manifest a davant del nas. Les Ordenanzas Reales d'en Díaz Montalvo trigaren quatre anys a ser enllestides, s'estamparen al 1485 i «totes les grans ciutats del regne estaven obligades a adquirir exemplars de l'obra».[37] Foren la guia dels tribunals fins al temps de Felip II (1556-1598) i constituïren la base sobre la qual s'edificà el corpus jurídic castellà definitiu, amb l'anomenada Nueva Recopilación per mandat del rey prudente.[38] Una notícia espigolada de la tesi doctoral (1964) del cardenal Rouco Varela ens suggereix, aleshores, la possible data de creació del primer tribunal general castellà: «La Chancillería de Valladolid, el tribunal reial suprem del segle XV a Castella, fou transformat totalment el 1489 mitjançant les Ordenanzas de Medina segons les necessitats d'una jurisprudència reial o estatal general».[39] Vet aquí. Si la realitat legal de Castella es caracteritzava per una «fragmentació de la jurisdicció local al regne» a la qual calia posar remei, significa que, abans dels Reis Catòlics, el tribunal reial suprem o Chancillería era del tot inoperant a Castella... o és que simplement no existia. El 1489, doncs, ha de ser l'any no pas de la transformació, sinó de la creació d'aquest òrgan que volia satisfer, ens ho diuen ben clar, «les necessitats d'una jurisprudència reial o estatal general». És a dir, que es buscava establir uns referents jurídics, inexistents fins aleshores, que poguessin ser d'aplicació general a tot el territori, perquè es tractava d'un «regne» ben just unificat i acabat de constituir en un nou estat.

4. EL NOU ESTAT: UNA MISSIÓ SAGRADA D'OBLIGAT COMPLIMENT

En tractar de la unitat religiosa i de la reforma episcopal empesa pels Reis Catòlics, el pare Tarsicio de Azcona fa referència a «la forja de l'Estat nou».[40] i diu que «Isabel i Ferran buscaven tallar l'acció dels bisbes insolidaris amb la seva causa i amb el procés polític de l'Estat nou, sens oblidar el crit de reforma que trucava en aquell temps a tota Europa a la porta de tots els estaments socials».[41] Són múltiples les veus que ens parlen d'un «Estat nou».[42] o d'un règim absolutament renovat o reformat. Per al pare Azcona, Isabel «dóna a llum l'estat modern castellà».[43] En Prescott es fa ressò dels qui elogiaven Isabel per «aquesta feliç revolució».[44] En John Lynch i en John Edwards s'hi refereixen com a «la instauració del nou i fort règim monàrquic».[45] El mateix Edwards ho esmenta com a «nova organització» quan comenta que Burgos, Toledo i Andalusia «s'hi havien oposat inútilment».[46] Per al professor Salustiano de Dios, el procés històric de formació de l'Estat absolut a Castella es pot donar per tancat al 1521 amb la derrota de les ciutats i les nobleses locals, els anomenats comuneros, i amb el triomf dels grans senyors territorials, cosa que supedità els vençuts als interessos imperialistes i assentà definitivament el poder de la monarquia.[47] El Marqués de Lozoya, al seu torn i per acabar, parla de «l'inici d'una nova edat».[48] d'un «ordre nou»[49] o d'un «nou ordre».[50] atès que «en aquell any de 1474 havia desaparegut gairebé de tota Espanya el concepte d'Estat, representat aleshores per l'autoritat reial».[51] És una manera de datar l'esquerda irreversible, arran de la guerra pel tron català, entre el regne de Catalunya i els territoris de la Tarraconensis tributaris dels monarques catalans.

Per facilitar la recepció de la Santa Hermandad a les ciutats on havia d'actuar, es desplegà una campanya de propaganda no només a través de les cartes on s'avisava els consells municipals de l'arribada d'aquell cos d'exèrcit. També se l'envoltava d'un cerimonial i s'obligava els ciutadans, sota certes penes, a assistir a les processons solemnes que sacralitzaven les finalitats de l'Hermandad, bo i erigint algun sant o la mateixa divinitat en defensors i protectors de la institució.[52] La creació del nou estat castellà, amb la imposició de noves lleis, usos i monedes, esdevenia així una missió sagrada d'obligat compliment i acceptació. Que arribés a ser una realitat tangible era una simple qüestió de temps... i de pacient propagació a través dels papers de l'època, tant els documents oficials com les cròniques de nou encuny que eren autoritzades a arribar a la impremta, l'invent revolucionari que en garantia l'oportunitat i necessària difusió.

5. UNA NOVA MONEDA PER A UN REGNE NOU

A recer d'aquests testimonis, aleshores, els acadèmics han acabat confegint el relat d'uns gloriosos Reis Catòlics que, amb les seves reformes socials, polítiques i religioses, van capgirar les innegables evidències d'una «Castella en crisi», «el regne més pobre d'Europa» quan Isabel puja al tron, en paraules de l'historiador Gabriel Maura.[53] L'evidència d'un territori deixat de la mà de Déu es fa cada cop més manifesta. Quan ens parlen d'alcaids de castells que cobraven contribucions als pobles per mantenir-hi la pau, o que «cadascú obrava moneda com i on volia»[54] —cada

república municipal la seva—, comencem a entendre que no hi havia una casa reial castellana que disposés dels metalls preciosos, que controlés l'emissió de moneda des d'unes seques oficials i que dirigís l'encuny d'acord a uns pesos i mesures dictades per llei. Tot i la pomposa «reforma de les comptadores majors, com a peça clau de l'administració i de la comptabilitat de la hisenda reial»[55] aprovada el 1476 a les preteses Corts de Madrigal, no serà fins al 1497 que, per la Pragmàtica de Medina del Campo, es posin les bases de la fabricació de moneda castellana durant els propers dos segles.[56]

Segons En Julio Torres, «en el moment de la promulgació de la Pragmática de Medina del Campo hi havia teòricament set cases de moneda en el territori de la corona de Castella. Sis d'elles eren més o menys tradicionals, ja que s'havien anat fundant al llarg de l'Edat Mitjana: La Corunya, Burgos, Conca, Toledo, Segòvia i Sevilla. La setena s'havia fundat a Granada arran de la conquesta del regne nazarí i, per tant, hem de considerar que les seves encunyacions cristianes pertanyen a l'Edat Moderna. Durant l'Edat Mitjana existiren altres cases de moneda menors en altres ciutats i, fins i tot, és força probable que, almenys en alguns períodes hi hagués un seca mòbil que viatjava amb la Cort. La història de totes aquestes seques durant l'Edat Mitjana encara està per fer».[57] Abans d'aquestes «reformes» i «pragmàtiques», doncs, ens trobem en un escenari orfe de jerarquia règia, on cadascú bat moneda com i on vol, un descampat immens on s'hi endevina la «independència» descordada dels municipis de l'Espanya Ulterior, desconnectats de l'autoritat reial —que a mitjan segle XV vivia lliurada a una guerra civil a Catalunya— i en molts casos sotmesos al caprici dels cacics locals.

Voldríem acabar aquest primer lliurament amb una al·lusió al procés de construcció de les cròniques i documents que es referiran a Castella com a «un dels regnes més antics del món» i d'altres glorificacions hiperbòliques similars, però trobem més adient de reservar-ho per mostrar-les en paral·lel a la misteriosa desaparició, com engolides momentàniament per un forat negre a l'inici del regnat de Felip II, de les grans cròniques medievals catalanes. Ningú les tenia en compte. Semblaven no existir. I això només pot voler dir que feia dècades que havien estat segrestades, o bé que al 1564 encara no existien i estaven per fer. L'auge de les cròniques castellanes i la manca de memòria catalana seran, doncs, uns fenòmens intercomunicats i dignes de ser sospesats des d'una cauta reflexió.

PEP MAYOLAS

NOTES

[1] PEP MAYOLAS, “La manca de substantivitat política de la Castella del segle XV”, Institut Nova Història, 20 de novembre de 2018, <https://www.inh.cat/articles/La-manca-de-substantivitat-politica-de-la-Castella-del-segle-XV>

[2] HENRY KAMEN, Del Imperio a la decadencia. Los mitos que forjaron la España moderna, Ediciones Temas de Hoy, SA, Madrid, 2006, p. 75.

[3] ALFONSO GARCÍA GALLO, “Los orígenes de la administración territorial de las Indias”, Anuario de Historia del Derecho Español, XV (1944), p. 55.

[4] CARME MAYANS, “Encuentran la primera prueba del regreso de Cristóbal Colón tras su primer viaje a América”, Historia. National Geographic España, RBA Revistas SL, Barcelona, 11 d'octubre de 2022, edició electrònica https://historia.nationalgeographic.com.es/a/encuentran-primer-prueba-regreso-cristobal-colon-tras-su-primer-viaje-a-america_14426

[5] L'anomenat "cardenal Cisneros", en una carta datada el 12 d'abril de 1516, presentava el seu projecte arxivístic per a la documentació reial castellana davant la cort de Brussel·les i sol·licitava del successor de Ferran el Catòlic una Provisió Reial que manés aplegar tots els papers generats pels servidors de la Corona, «porqué acordamos de hazer unos archivos adonde todas las dichas escripturas se pongan e guarden». Vg: JOSÉ GARCÍA ORO, El Cardenal Cisneros. Vida y empresas, Biblioteca de Autores Cristianos, Madrid, 1992, vol. I, p. 379-380.

[6] HUGH THOMAS, El Imperio Español. De Colón a Magallanes, Editorial Planeta SA, Barcelona, 2006, p. 41.

[7] AURORA RUÍZ MATEOS, OLGA PÉREZ MONZÓN, JESÚS ESPINO NUÑO, "Las manifestaciones artísticas", dins Orígenes de la Monarquía Hispánica: Propaganda y legitimación (CA. 1400-1520), Editorial Dykinson, SL, Madrid, 2004, p. 361, nota 130.

[8] HUGH THOMAS, ob. cit., p. 63.

[9] Ídem.

[10] JOHN LYNCH, Monarquía e Imperio: el reinado de Carlos V, EL PAIS SL, Madrid, 2007, p. 140.

[11] IVAN GIMÉNEZ, "La Corona d'Aragó i els reis de la Tarraconensis", Institut Nova Història, 2 de maig de 2015, <https://www.inh.cat/articles/La-Corona-d'Arago-i-els-reis-de-la-Tarraconensis>

[12] MANEL CAPDEVILA, "Catalunya era un regne", Institut Nova Història, 22 d'abril de 2010, <https://www.inh.cat/articles/Catalunya-era-un-regne>

[13] MARQUÉS DE LOZOYA, Historia de España, Salvat Editores SA, Barcelona, 1967, tom 3, p. 14.

[14] ANA ISABEL CARRASCO MANCHADO, Isabel I de Castilla y la sombra de la ilegitimidad. Propaganda y representación en el conflicto sucesorio (1474-1482), Sílex Ediciones SL, Madrid, 2006, p. 94.

[15] TARSICIO DE AZCONA OFM, Isabel la Católica, Vida y reinado, La Esfera de los Libros SL, Madrid, 2014, p. 165.

[16] Ídem.

[17] Ídem, p. 167.

[18] JORDI BILBENY, "Els Rovira a la Cúria Papal Vaticana", Institut Nova Història, 12 de setembre de 2012, <https://www.inh.cat/articles/Els-Rovira-a-la-Curia-Papal-Vaticana>

[19] PEP MAYOLAS, "Domingo Albero, un canonista de Morella a la Cúria de Sixte IV", Institut Nova Història, 6 de juny de 2012, <https://www.inh.cat/articles/Domingo-Albero,-un-canonista-de-Morella-a-la-Curia-de-Sixte-IV>

[20] FELIP RODRÍGUEZ, "El Papa Sixte IV o Francesc della Rovere: de la família Rovira de Morella", Institut Nova Història, 22 de setembre de 2017, <https://www.inh.cat/articles/El-Papa-Sixte-IV-o-Francesc-della-Rovere-de-la-familia-Rovira-de-Morella>

[21] GERONIMO ÇURITA, Anales de la Corona de Aragón, Diego Dormer, Saragossa, 1668, Tom IV, p. 248.

[22] NICASIO SALVADOR MIGUEL, "Fernando de Aragón, Isabel de Castilla y la temprana percepción del peligro turco (1472-1480)", Anuario de Historia de la Iglesia, Facultad de Teología de la Universidad de Navarra, Pamplona, 2017, Vol. 26, pp. 71-105, p. 96.

[23] Ídem.

[24] Ídem, p. 94.

[25] JAUME VICENS i VIVES, Historia crítica de la vida y reinado de Fernando II de Aragón, Institución Fernando el Católico (CSIC) de la Excelentísima Diputación Provincial de Zaragoza, Saragossa, 1962, p. 439.

[26] JOSÉ FERNÁNDEZ DOMÍNGUEZ VALENCIA, La Guerra civil a la muerte de Enrique IV. Zamora-Toro-Castronuño, Imprenta Provincial, Zamora, 1929, p. 85.

[27] MARQUÉS DE LOZOYA, Historia de España, Salvat Editores SA, Barcelona, 1967, tom 2, p. 271.

[28] JOHN EDWARDS i JOHN LYNCH, Historia de España. 4. Edad Moderna. El auge del Imperio. 1474-1598, Crítica, Barcelona, 2005, tom 4, p. 56.

[29] Ídem, p. 57.

[30] HENRY KAMEN, Fernando el Católico, La Esfera de los Libros SL, Madrid, 2018, p. 131.

[31] Ídem.

[32] Ídem.

[33] Ídem.

[34] JOHN EDWARDS, La España de los Reyes Católicos (1474-1520), Editorial Crítica SL, Barcelona, 2001, p. 53.

[35] SERGIO DEL MOLINO, La España vacía. Viaje por un país que nunca fue, Turner Publicaciones SL, Madrid, 2016, p. 24.

[36] WILLIAM H. PRESCOTT, Historia del Reinado de los Reyes Católicos D. Fernando y Dña. Isabel, Círculo de Amigos de la Historia, Barcelona, 1973, vol. 1, p. 146.

[37] HENRY KAMEN, Fernando el Católico, ob. cit., p. 144.

[38] Ídem.

[39] ANTONIO MARÍA ROUCO VARELA, Estado e Iglesia en la España del siglo XVI, Biblioteca de Autores Cristianos, Facultad de Teología "San Dámaso", Madrid, 2001, p. 105-106.

[40] TARSICIO DE AZCONA OFM, Isabel la Católica, Vida y reinado, ob. cit., p. 289.

[41] Ídem, p. 281.

[42] MARQUÉS DE LOZOYA, ob. cit., tom 3, p. 37.

[43] TARSICIO DE AZCONA OFM, Isabel la Católica, Vida y reinado, ob. cit., p. 313.

[44] WILLIAM H. PRESCOTT, o. cit., vol. 1, p. 160.

[45] JOHN EDWARDS i JOHN LYNCH, Historia de España. 4. Edad Moderna. El auge del Imperio. 1474-1598, Crítica, Barcelona, 2005, tom 4, p. 61.

[46] JOHN EDWARDS, La España de los Reyes Católicos (1474-1520), ob. cit., p. 55.

[47] SALUSTIANO DE DIOS DE DIOS, "Sobre la génesis y los caracteres del estado absolutista en Castilla", Studia Historica III, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1985, pp. 11-46, p. 18.

[48] MARQUÉS DE LOZOYA, ob. cit., tom 3, p. 5.

[49] Ídem, p. 11.

[50] Ídem, p. 17.

[51] Ídem, p. 13.

[52] ANA ISABEL CARRASCO MANCHADO, ob. cit., p. 270.

[53] GABRIEL MAURA GAMAZO, El Príncipe que murió de amor, Aldebarán Ediciones SL 2000, Madrid, 2000, p. 118.

[54] MARQUÉS DE LOZOYA, ob. cit., tom 3, p. 13-14.

[55] MARIA ÁNGELES PÉREZ SAMPER, Isabel la Católica, Random House Mondadori, Barcelona, 2004, p. 193.

[56] JULIO TORRES, "Obreros, monederos y casas de moneda. Reino de Castilla, siglos XIII-XV", Anuario de Estudios Medievales, 41/2, julio-diciembre 2011, pp. 673-698, p. 675.

[57] Ídem, p. 676-677.